

Nouvelle histoire de la Shoah.

Dirigé par Alexandre Bande, Pierre-Jérôme Biscarat et Olivier Lalieu.

Passés/Composés, Paris, 2021. 416 oldal.

Minden kutatási területen, témában elengedhetetlen, hogy bizonyos időközönként összefoglalók készüljenek, amelyek egyszerre összegzik az eredményeket és új perspektívákat nyitnak. Az itt bemutatásra kerülő és négy részből álló tanulmánykötet éppen ennek az elvárásnak felel meg. Az egyes szerzők az európai Holokauszt egy-egy jól meghatározott kérdéskörét járják körül, beleértve az emlékezet és az oktatás által felvetett, illetve a „kényes”-nek vagy „érzékeny”-nek ítélt kérdések tárgyalását is oly módon, hogy az ismeretek szélesebb közönség – és mindenekelőtt a holokauszt történetét oktató pedagógusok – számára is hozzáférhetővé váljanak. Arról nem is beszélve, hogy az egyes összefoglaló résztanulmányok, amelyek között törvénytörően vannak átfedések, kiegészítik egymást, és így átfogó képet kínálnak a holokauszt kérdéseinek historiográfiájáról.

A kötet első részét („Origines, étapes et géographie du processus génocidaire”) a népiptási folyamat eredetének, lépcsőfokainak és földrajzának szentelt tanulmányok alkotják. Johan Puttemans (*L’extermination nazie des handicapés physiques et mentaux*, 19–34) a népiptási folyamat eredetét az 1930-as évek végére datálja, amikor is a „faji tisztaságra” érzékeny nácik elhatározták, hogy meggyilkolják a „felesleges”-nek vagy „haszontalan”-nak ítélt fizikai és szellemi fogyatékos német állampolgárokat. A hírhedt T4 akció (*Aktion T4*) keretében mintegy 260 000 németet, 1940 és 1945 között pedig mintegy 5000 fogyatékos német gyermeket gyilkoltak meg, a mintegy 200 és 350 ezer kényszersterilizáltról nem is beszélve. A fogyatékosokkal szemben alkalmazott gyilkolási módszert (elgázosítás, halálos injekciók) később kiterjesztették a zsidókra és a cigányokra is.

Tal Bruttmann (*Une dynamique assassine: la mise en place de la „Solution finale”, 35–47*) a „végső megoldás” megvalósításában az 1941-es „nyári fordulatot” hangsúlyozza ki. Jóllehet többnyire a Wannsee-i konferencia (1942. január 20.) tekinthető a gyakorlati kivitelezés elhatározásának, azonban nem szabad megfeledkezni arról, hogy a zsidók legyilkolását az *Einsatzgruppen* a Szovjetunió lerohanását követő hónapokban már megkezdte. Ekkor az ún. „judéo-bolsevizmus” likvidálása állt a középpontban. Hitler 1941. szeptember közepén parancsolta meg a III. Birodalom területének teljes zsidótlanítását. 1941 végére már több, mint 1 millió zsidót gyilkoltak meg a golyók általi holokausztban.

Audrey Kichelewski (*Le rôle des ghettos dans le processus génocidaire*, 49–68) a gettók szerepét vizsgálja a népiptási folyamatban. A tanulmányt illusztráló térkép (50) látványosan szemlélteti, hogy a megszállt keleti területeken a halálra ítélt zsidó népesség koncentrációja nagyon jelentős volt és rendkívül változatos képet mutatott. Ez értelemszerűen felveti annak szükségességét, hogy a szerző megtalálja azokat a fogalmakat és közös pontokat, amelyek pl. a varsói gettó összekötik a szintén gettónak nevezett szaloniki zsidó negyeddel, amely valójában inkább egy tranzit-tábornak nevezhető. Ebből a változatosságból nyilvánvalóan következik, hogy a túlélési esélyek és lehetőségek is nagyon nagy mértékben különböztek.

Andrej Umansky – Patrick Desbois (*La Shoah par balles et plus de quinze ans de recherche de Yahad in Unum*, 69–84) közös tanulmányukban 15 év terepen végzett kutatómunkájuknak az eredményeit foglalják össze, és ismertetik azokat a forrásokat és levéltárakat, amelyek hasznosíthatók a holokauszt ezen dimenziójának feltárásához. A golyók általi holokausztnak öt lépcsőfokát sikerült meghatározniuk: 1) az áldozatok összegyűjtése, 2) a kivégzés

helyszínére kísérés/szállítás, 3) a meztelenre vetkőztetés, 4) maga a tömeggyilkosság, és végül a 5) kirablás. Az elkövetők természetesen arra is figyelnek, hogy büntettük jeleit eltüntessék, jóllehet a bűncselekménynek rendszerint számos szemtanúja van.

Kichelewski tanulmányához kapcsolódik, mintegy azt folytatja, Christophe Tarricone (*Les centres de mise à mort*, 85–103), aki a „gyilkolási központok”-at vizsgálja. Ez lehet akár egy gázkamra, vagy egy tömeggyilkossági helyszín is. Sőt, mi több; változásokon is átmehet. A gyilkolás racionalizása érdekében szögesdróttal keríthetik körbe, de minden esetben út, vagy vasút közelében alakítják ki. Fontos szempont a holttestek eltüntetésének a lehetősége is, hogy lehetőleg alig vagy egyáltalán ne maradjon nyom. Tarricone a tanulmányában Auschwitz-Birkenau-t a holokauszt egyedi vonásokat felmutató metonímiájának tekinti.

Marie Moutier-Bitan (*Le sauvetage des Juifs dans les territoires soviétiques occupés*, 105–121) a megszállt szovjet területeken azokat a helyeket térképezi fel, ahol sor került zsidómentésre. Ehhez óhatatlanul helyi segítségre volt szükség, hiszen enélkül a bujkáló zsidóknak még az erdőkben is minimális volt a túlélési esélyük. Ezek a menekülési/mentési akciók azonban nem minden esetben jártak sikerrel. A megmentő igazak mellett ezekről a kudarcos történetekről sem szabad megfeledkezni, mert a valóság mindig nagyon árnyalt és sokrétű.

Ezt az első részt Ilse About (*Génocide et persécutions des Roms et Sinti en Europe, 1933–1946*, 123–138) tanulmánya zárja, amelynek középpontjában az európai romák és szintik üldözése és népirtása áll. Ők a nácik által megszállt területeken esetenként osztoztak a zsidók sorsában mind a gettóban, mind pedig a haláltáborokban: elgázosítás és tömeggyilkosság volt az osztályrészük.

A tanulmánykötet második részének („La Shoah en France”) négy tanulmánya a franciaországi holokauszt témáját taglalja. Laurent Joly (*Vichy et la Shoah*, 141–156) a kollaboráns Vichy-i kormány zsidópolitikáját összegzi a különböző rendeletek ismertetésével. A német és a francia kormány politikáját összehasonlítva arra a következtetésre jut, hogy a kettő nagyszerűen kiegészítette egymást. Álláspontja szerint a hatalmas méretűre tervezett és 1942. július 16–17-én a francia rendőrség által végrehajtott zsidóellenes razzia – melynek során 7000–13000 külföldi és hontalan zsidót a téli kerékpáros pályára (Vel d’Hiv vagy Velodrom d’Hiver) tereltek, és öt napon keresztül embertelen körülmények között tartottak fogva, mielőtt átmeneti táborokba szállították át őket, hogy később Auschwitzba deportálják – viszont nagymértékben kudarcnak tekinthető, mivel a párizsi kerületek többségében a letartóztatások nem érték el a listákon szereplő személyek 50%-át (150). Szerinte túl kell lépni a „passzív áldozat” narratíván, mert a kudarc oka egyrészt a bujkálást választó zsidók ellenállásként értelmezhető magatartása, másrészt viszont a francia lakosság egy részének a segítőkészsége. Mindenesetre tény, hogy Franciaországban az 1940–1941-ben összeírt mintegy 280 000 „zsidó fajú” francia állampolgárságú és idegen egyén 70%-a túlélte a holokausztot.

Thomas Fontaine (*La déportation des Juifs de France*, 159–176) a franciaországi zsidók deportálásának kronológiáját vázolja fel. Az első fázisban, megtorlásként, a kommunista zsidókat deportálták. 1942. június-júliusban viszont fordulat következett be, mivel a nagyméretű razziák eredményeképpen az átmeneti táborok túlszűfoltakká váltak. Ennek következtében, 1942 nyarától novemberig, a „végső megoldás” Franciaországban tervezett kivitelezése több,

mint felerészben megvalósult. A későbbiekben a gépezet lelassult, és a deportálási konvojok egyre nagyobb időközökben követték egymást (1943 szeptember – 1944 augusztus). A szerző nagy hangsúlyt fektet annak tudatosítására, hogy a deportálásokat vasúton, a nemzeti vasúttársaság (*Société Nationale des Chemins de Fer Français – SNCF*) rekvirált személyzetének a közreműködésével hajtották végre.

André Kaspi (*Les résistances Juives en France face à la Shoah, 177–195*) elsősorban a különböző ellenállási mozgalmakban (pl. maquis, gaullista szervezetek) szerepet vállaló zsidókra fókuszál. Figyelme kitér a franciaországi izraeliták uniójára is (UGIF – *Union générale des israélites de France*), amelyet egy 1941. november 29-i törvény hozott létre, és amelynek teljesen más lehetőségei és mozgásteret volt a németek által megszállt északi, illetve a „szabad”-nak mondott, a Vichy-i kormány fennhatósága alá tartozó déli területeken. Kétségtelen tény, hogy a franciaországi zsidómentés egyik prioritása a gyermekek megmentése. Ez valójában határozott ellenállás a „végső megoldás” népirtó szándékával szemben.

Cindy Biesse (*Aide et sauvetage en France, 197–211*) a franciaországi zsidók megsegítésének és megmentésének kérdését taglalja. Megkülönbözteti az 1942 nyara előtti és utáni időszakot. A razziák ugyanis ez év nyarán voltak a legintenzívebbek. Kihangsúlyozza, hogy a segítségben és a mentésben nem-zsidó (mint pl. a ma is létező protestáns alapítású CIMADE – *Comité inter-mouvements auprès des évacués*¹) és zsidó szervezetek (pl. a gyermekeket segítő OSE – *Oeuvre de secours aux enfants*²; a franciaországi izraelita cserkészek – *Éclaireurs israélites de France*³; a Joint⁴) is aktívan részt vettek. Jacques Sémelin⁵ munkásságára támaszkodva kidolgozza a mentők szociológiáját, és rávilágít a francia vasutasok szerepére a mentési akciókban.

A kötet harmadik részében („Enjeux mémoriels et éducatifs”) kaptak helyet az emlékezeti és pedagógiai kérdéseket tárgyaló tanulmányok. Ez az a rész, amely a legtöbb újdonságot kínálja az olvasónak.

Olivier Laliou (*La mémoire de la Shoah en France, 215–229*) az emlékezet/emlékezés 1945 utáni megnyilvánulásaira fókuszál: emléktáblák, emlékművek, nyilvános rendezvények, szépirodalmi vagy filmművészeti alkotások stb. Ami közös bennük, hogy rajtuk keresztül elsősorban az áldozatok hangja hallatszott. A faji alapú deportálások emléke/emlékezete azonban elveszett a deportálások általános emlékezetének tengerében, amely hosszú időn keresztül háttérbe szorította, mintegy elmosta a zsidóüldözés sajátosságát. Pedig a számok alapján mindig is látni lehetett a politikai deportáltak és a rasszizmus áldozatai közötti kirívó különbséget. Az előbbi csoportból tízszer annyian tértek haza, mint az utóbbiból. Arról nem is beszélve, hogy a rasszista megfontolásból deportáltak között jelentős számban voltak idősek és gyermekek. Ráadásul a hazatéréskor a deportáltak egyszerűen elvesztek a hazatérő hadifoglyok hatalmas tömegében (950 000 ember). A túlélő zsidók gyakorlatilag a „kisebbség kisebbségét” alkották. Mintegy „másodrendű áldozatok”-nak számítottak. Természetesen léteztek deportáltak által létrehozott egyesületek, de azokba minden deportált beletartozott; a zsidókat is beleértve. Csupán az 1961-es jeruzsálemi Eichman-per nyomán tudatosult a zsidó holokauszt egyedisége és sajátossága. Majd különböző momentumok segítették a különbözőség egyre erőteljesebb kidomborodását és a gondolkodásmód lassú alakulását: a Serge et Beate Klarsfeld 1979-ben alapította „Deportáltak fiai és leányai” egyesület (*Fils et Filles de Déportés*⁶), Jacques Chirac köztársasági elnök 1995-ös beszéde,⁷ a Holokauszt Emlékezetéért Alapítvány (*Fondation pour*

1 <https://www.ritimo.org/Comite-Inter-Mouvements-Aupres-Des-Evacues> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

2 <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/childrens-aid-society-oeuvre-de-secours-aux-enfants> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

3 <https://www.eeif.org/histoire-du-mouvement> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

4 <https://www.thejoint.org.il/en/> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

5 Sémelin, Jacques 2018: *La Survie des Juifs en France, 1940–1944*. Paris

6 <https://klarsfeld-ffdjf.org/> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

7 <https://www.lefigaro.fr/politique/le-scan/2014/03/27/25001-20140327ARTFIG00092-le-discours-de-jacques-chirac-au-vel-d-hiv-en-1995.php> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

*la Mémoire de la Shoah*⁸) létrejött 2000-ben, valamint olyan filmművészeti alkotások, mint a Marvin J. Chomsky rendezte *Holokaust* amerikai filmsorozat⁹ vagy Claude Lanzman *Shoah*¹⁰ filmalkotása.

Alexandre Bande – Pierre-Jérôme Biscarat (*Les voyages de mémoire sur les lieux de la Shoah*, 231–245) tanulmánya, amely az üldözés vizualizációjának fontosságára mutat rá, a holokaust emlékezet oktatásának valóságos útmutatója. A szerzők kihangsúlyozzák, hogy nem feltétlenül kell mindig elvinni a diákokat Auschwitzba, hiszen Franciaországban is vannak emlékhelyek (pl. az Izieu-i Ház – *Maison d'Izieu*,¹¹ Drancy,¹² Beaune-la-Rolande,¹³ Rivesaltes¹⁴ stb.), amelyek alkalmasak az emlékezésre, valamint a holokaust emlékezetének megőrzésére és továbbadására. Megítélésük szerint ezekhez a látogatható emlékhelyekhez hasonló kiemelt pedagógiai értékkel bíró emlékhely szerepet tölthetnek be a deportáltak visszaemlékezései, illetve egyes irodalmi alkotások is.

Ygal Fijalkow – Jacques Fijalkow (*Quels effets produisent les visites scolaires d'Auschwitz-Birkenau*, 247–266) az Auschwitz-Birkenau-ba tett iskolai látogatások hatását vizsgálja. Mivel ezeknek a látogatásoknak a száma az utóbbi két évtizedben nagyon megemelkedett, ezért a szerzők elsősorban a pedagógusoknak igyekeznek tanácsokat adni, hogy a látogatást ne turista látványosságként kezeljék, hanem az erkölcsi értékek felfedezésének lehetőségként. Kihangsúlyozzák az előkészítés/előkészület rendkívüli fontosságát, hogy ne az érzelmek álljanak a látogatás középpontjában, hanem a haláltáborral való szembesülés ébressze fel az odalátogató diákokban a politikai tudatosságot, és irtson ki belőle mindennemű rasszista és antiszemita előítéletet. Ugyanakkor az is fontos, hogy minden pedagógus mindig a saját diákjaihoz igazítsa az előkészítést.

Iannis Roder, egy párizsi külvárosi középiskola történelem tanára a tanulmányában (*Les défis de l'enseignement de la Shoah*, 267–281) mintegy a saját tapasztalatait összegzi. Elmondható, hogy elsősorban hasznos segédeszköz a pedagógusoknak, hogy miképpen emelkedjenek felül azokon a nehézségeken, amelyek a rasszista üldözések tanításakor felmerülhetnek. Szerinte nagyon fontos, hogy a zsidók történetének bemutatása pozitív megközelítésben történjen, és ne egy elkerülhetetlen végzet örök áldozataiként beszéljen róluk a pedagógus. Kihangsúlyozza az állampolgári nevelés és tudatosítás fontosságát, illetve arra is figyelmeztet, hogy mindig szem előtt kell tartani a diákok korosztályi sajátosságait.

A tanulmánykötet negyedik részében („Questions sensibles”) a szerzők azokat a „kényes” vagy „érzékeny” kérdéseket veszik górcső alá, amelyek napjainkban időközönként részei az aktualitásnak.

Willy Coutin (*Que savaient les Alliés?*, 385–301) arra keresi a választ, hogy a szövetséges hatalmak (Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Szovjetunió), a tömeggyilkosságokat illetően, milyen információkkal bírtak? Elsősorban Ian Karski szerepét emeli ki, de említi a lengyel Bund-ot, Ringelblum-ot a varsói gettóból és a Joint-ot is. Véleménye szerint a borzalmakról szóló tudósítások több úton is eljutottak Londonba és Washingtonba, de a szövetségesek – a

8 <https://www.fondationshoah.org/> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

9 <https://www.youtube.com/playlist?list=PL1m5CDmpbRamLQLLCMFwIwOaBRUlaUWWt>; Magyarul: 1) <https://videa.hu/video/film-animacio/holocaust-1resz-viharfelhok-drama-aTnLZBbtYbuvijfa>; 2) <https://videa.hu/video/film-animacio/holocaust-2resz-drama-nhQq0XKEGj6NLaVk>; 3) <https://videa.hu/video/film-animacio/holocaust-3resz-drama-mcgDnBgOw2msRS4x>; 4) <https://videa.hu/video/film-animacio/holocaust-4resz-atulelok-drama-qEG4uCfpBI5ZJesn> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

10 <https://www.youtube.com/watch?v=eNcvwHgyXcg> és <https://www.youtube.com/watch?v=C-XyfftYSP0> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

11 <https://www.memorializieu.eu/> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

12 <https://www.memorialdelashoah.org/en/english-version/the-shoah-memorial-in-drancy.html> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

13 https://en.wikipedia.org/wiki/Beaune-la-Rolande_internment_camp (utolsó letöltés: 2024. május 9).

14 <https://www.memorialcamprivesaltes.eu/en> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

tudomásukra jutott információk ellenére is – elsődlegesen a háború mielőbbi megnyerésére koncentráltak, míg Moszkva a hallgatást választotta. Ily módon a zsidó tömeges meggyilkolásáról szóló hírek nem befolyásolták a háborús célokat; azokat nem fogalmazták újra.

Dominique Trimbur (*L'Allemagne, le monde arabo-musulman, la Shoah*, 303–318) a finom hangolású historiográfiai tanulmányában a náci Németország, az arab-muszlim világ és a holokauszt kérdéskörének kutatástörténetét ismerteti. Egyben felhívja a figyelmet néhány paradoxonra is. A XIX. század végétől Németországot nem csupán Palesztina és a Közel-Kelet érdekelte, de maga a cionizmus is. Jóllehet Hitler a sémi népeket alacsonyabb fajúaknak tekintette, ez az arab nacionalistákat egyáltalán nem akadályozta meg abban, hogy elfogadják a náci ideológiát. Ezzel ellentétben viszont Albániában a muszlimok segítették a zsidókat, és többen megkapták a Világ Igaza elismerést. Egyértelmű, hogy a kérdés sokkal összetettebb, mint ahogy az első ránézésre látszik.

Az örmény népiirtás szakértője, Yves Ternon (*Peut-on comparer les génocides?*, 319–332), arra a kérdésre keresi a választ, hogy összehasonlíthatók-e az egyes népiirtások, amelyek megelőzték (pl. az ukrajnai éhínség – holodomor) vagy követték (Rwanda vagy Kambodzsában a vörös khmerek elkövette népiirtás) a zsidó Holokausztot? A válaszok annak függvényében eltérőek, hogy a válaszadó a nemzetközi jogot szem előtt tartó jogász vagy történész. Ez utóbbi ugyanis a népiirtási folyamat három meghatározó időszakát különíti el: 1) a felsőbbrendű faj / nép, nemzet / társadalmi csoport meghatározása, 2) egy totalitárius és paranoid főbiával megfertőzött politikai hatalom kizárólagos egyeduralmi helyzetbe kerülése, 3) a gyilkolás különböző technikáinak a kidolgozása. Mindezek fényében egyértelmű, hogy az összehasonlító megközelítés lényegében véve mindegyik népiirtás sajátosságát domborítja ki. Fontos, hogy a kutatók elkerüljék a számháborúkat, illetve az áldozatiságok versenyztetésének kelepccéjét.

Valérie Igounet (*Histoire du négationnisme, 1948–2021*, 333–349) a holokauszttagadás kapcsán megjegyzi, hogy ez valójában egy francia találmány, amely már nem sokkal a második világháború után felütötte a fejét. Első meghatározó képviselői Maurice Bardèche¹⁵ (1907–1998) és Paul Rassinier¹⁶ (1906–1967). Később a hatnapos háború szolgáltatót ürügyet arra, hogy el lehessen ítélni a zsidó imperializmust. Majd az 1980-as években megjelent Robert Faurisson (1929–2018),¹⁷ aki a holokauszt hamis/meghamisított voltát hangoztatta, és elsősorban a gázkamrákat kérdőjelezte meg. Más nevek is szerepelnek a tanulmányban: Henri Roques (1920–2014), François Duprat (1940–1978), Roger Garaudy (1913–2012) és végül Jean-Marie Le Pen, a „Nemzeti Front” (*Front National*) párt alapítója és közel 40 éven keresztül az elnöke. A 2000-es években a második intifáda felerősítette a holokauszttagadást, mert Irán azt állami szinten tette magáévá.¹⁸ Ezzel az nemzetköziesedett. A 2011. szeptember 11-i merényleteket követően az összeesküvés elméletek és a holokauszttagadás összefonódtak. Ennek az irányzatnak a kiemelkedő képviselői Dieudonné M'bala M'bala francia színész, akit már több rendben is elítéltek (Belgium, Franciaország, Svájc), valamint Alain Soral, svájci esszéista, filmrendező és színész.

Rudy Reichstadt (*Complotisme et antisémitisme: esquisse d'une affinité élective*, 351–367) azokra a régi zsidóellenes összeesküvés eszmékre hívja fel a figyelmet, amelyek a franciaországi utcai tüntetéseken újra megjelentek: a Rothschild-ok mérhetetlen hatalmának mítosza, a cionizmus sátáni mivolta, illetve a zsidó állam (Izrael) létjogosultságának a tagadása.

15 Bardèche, Maurice 1948: *Nuremberg ou la terre promise*. Paris. 1952-ben egy év börtönre és 50 000 frank pénzbüntetésre ítélték. A *Nyugat védelme (Défense de l'Occident, 1952–1981)* című szélsőjobboldali politikai folyóiratában kifejtett nézetei miatt joggal tekinthető a holokauszttagadás egyik legfőbb ideológusának.

16 http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=172:deportalt-ellenallobol-alapito-atyja-paul-rassinier&root=156&catid=19:bn-es-bnhdes-a-tagadok (utolsó letöltés: 2024. május 9).

17 http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=174:egy-francia-tanar-robert-faurisson&catid=19 (utolsó letöltés: 2024. május 9).

18 2006 és 2015 februárban Teherán nemzetközi karikatúra pályázatot szervezett a holokausztról. Lásd <https://www.szombat.org/politika/iran-viceelodes-a-holokauszton-masodsor> (utolsó letöltés: 2024. május 9).

Az egyes tanulmányokban idézett szakirodalmi áttekintéssel (369–398), és a szerzők rövid életrajzával (399–406) záruló kötet még a tanulmányok szakmai egyenetlensége ellenére is (sajnos nem mindegyik dolgozta fel a legújabb szakirodalmat), hasznosnak mondható mind a holokausztkutatók, mind pedig az érdeklődő nagyközönség számára. A harmadik résznek köszönhetően azonban a legjobb szolgálatot a középiskolai tanároknak teszi. Kétségtelen, hogy az egyes tanulmányok szakirodalom jegyzékén túlmenően rendkívül hasznos lett volna egy általános jellegű, a tárgyalt kérdésekre vonatkozó legújabb szakirodalomnak a teljességre törekvő összeállítása is. Ezek a kutatók által egyénileg könnyen pótolható hiányosságok azonban semmit nem vonnak le a tanulmánykötet értékéből, amely hasznos munkaeszköz lehet mindazok számára, akik a történések és összefüggések jobb megértésére törekednek.

Jakab Attila